

Maavalduste piirid ja piiritähised 13.–19. sajandil

Ülle Tarkiainen

Piiride kujunemine Eesti alal

Eesti alal eksisteerinud mitmesuguste piiride, nii riigi kui ka administratiivüksuste ja teiste kohalike piiride kujunemises kuulus keskne koht maavalduste piiridele. Maavalduste piiride arengus tähistas olulist murrangut 13. sajandil toimunud maa vallutamine sakslaste ja taanlaste poolt, millega toodi Eesti alale sisse uut tüüpi feodaalsed omandisuhted. Uued maahärrad tõid kaasa Lääne-Euroopas välja kujunenud tavade läänistamisel, mis põhjustas aja jooksul suuri muutusi piiride vedamises ja tähistamises.¹

Muinasaja lõpul eraldasid Eesti alal maakondi ja kihelkondi tavaliselt suured asustuskõlbmatud vahevööndid (metsa- ja soolad). Tegemist ei olnud geograafiliselt piiratud territooriumidega, vaid alased sidus tervikuks ühtne keskpunkt ning selle piirid olid kinnistunud kollektiivses mälus, mistõttu täpne piiride kirjeldamine polnud ka vajalik ning piirid ei olnud selgelt piiritähistega eraldatud.² Küladele olid iseloomulikud ühismaad, kusjuures heina- ja karjamaad, samuti mets ja veekogud olid küla või isegi mitme küla ehk külakonna ühiskasutuses.³ Külakondade vahel olid piirid enam-vähem kindlaks määratud ja tuginesid kokkuleppel. Piiri määrasid enamasti loodusobjektid, milleks olid ojad, jõed, järved, mäeseljad ja metsad, aga ka suured kivid, üksikud vanemad puud, kraa-

vid ja kihvannikud.⁴ Selliseid kogukondade igapäevaste eluliste huvide koosmõjus kujunenud piire on nimetatud orgaanilisteks.

Pärast Eesti ala vallutamist Mõõgavendade ordu ja Taani poolt 13. sajandi alguses algas vanade struktuuride asendamine uutega. Kihelkondade piire alguses ei muudetud, kuid mõni aeg pärast vallutust jagati muinaskihelkonnad siiski enamasti väiksemateks kiriklikeks haldusüksusteks, kusjuures geograafiliselt tugines see jaotus sageli varasematele linnusepiirkondadele.⁵ Külade ja külakondade vahel olnud piirid jäid püsima ilmselt ka pärast maa vallutamist ja neid peeti tavaõiguse põhjal oluliseks. Uued võimu- ja omandisuhted olid siiski aluseks piiride ja kogu kultuurmaastiku järk-järgulisele ümberkujundamisele.

Pärast vallutust alanud maa läänistamine põhines alguses ainult suulistel lepingutel, kuid peagi hakati seda tõendama ka kirjalike dokumentide, ürikutega. Lääni andmisel maatükke ei mõõdetud, vaid kasutati seniseid juba olemasolevaid üksusi, milleks olid küla, külakond või üksikud talud, mis läänistati kõigi päraldistega, põldude, niitude, vete, metsade ja karjamaadega, kõigi õiguste ja vabadustega. Piire tavaliselt ei kirjeldatud, kirja pandi vaid külade või ka üksikute talude adramaade arv.⁶ Seega läänistati kogu küla või talu oma piiride sees.

¹ Vt. A. Selart. Eesti idapiir keskajal. Tartu, 1998.

² V. Lang. Baltimaade pronksi- ja rauaaeg. Tartu, 2007, lk. 266–269.

³ V. Lang. Vakus ja linnusepiirkond Eestis. – Keskus – tagamaa – ääreala. Uurimusi asustushierarhia ja võimukeskuste kujunemisest Eestis. Muinasaja teadus 11. Tallinn–Tartu, 2002, lk. 133.

⁴ G. Vilberg. Metsaolud ja metsatülid Eestis ordu-ajal. – VI Eesti Metsanduse Aastaraamat. Tartu, 1932, lk. 8.

⁵ V. Lang. Vakus ja linnusepiirkond Eestis, lk. 159.

⁶ Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500). Hrsg. Hermann von Bruiningk und Nicolaus Busch. Riga, 1908. = LGU I: 155, 156, 170, 201.

Vasalli läänidel ei olnud otsest seost kohaliku maakasutuse või asustusega, need võisid paikneda üksteisest lahus maa eri osades. Uus omanik võis oma valdust kasutada nii, nagu talupojad seda vanadest aegadest alates olid teinud – läänioiguse alusel igaveseks ajaks.⁷ Osa vasalle hakkas rajama mõisaid, kuid esialgu olid need väikesed ja neid kasutati eelkõige tugikohana maksude kogumiseks. Mõisnik ei suutnud esialgu sekkuda küladevahelistesse piiridesse. Seda takistas eraomandi ja kollektiivse omandivormi läbipõimimine – haritav maa oli talude eraomand, samal ajal kui metsa, veekogude, heina- ja karjamaade puhul kehtis kogukondlik kasutusõigus.⁸

Esiialgu oli läänistusi vähe ja üksikute valduste piirid ei puutunud kokku. Siiski tehti 13. sajandi lõpul üksikuid piirimuutusi ja 14. sajandi esimesel poolel toimus juba piirirajamine kolme küla vahel Padise kloostriwendade nõudmisel.⁹ Et vältida riide ja paika panna majanduslikke mõjupiire, määrati 14. sajandist alates üha sagedamini läänistamisel kindlaks ka piiri kulg ning piiritähised, mis pandi kirja läänistamisürikusse. Täpsema piiri määras tavaliselt veel eelkõige tavaõigus, kusjuures piiri eri lõigud olid fikseeritud erineva rangusega. Hõreda asustuse puhul, eriti kui oli veel vähe läänistusi, sest üksikute piirkondade piirid ei puudutanud üksteist, oli risk piirikonfliktide tekkeks väike. Alles järgneva rahvaarvu kasvu, asustuse tihenemise ning ulatusliku läänistamise ja majandusliku

hõlvamise jooksul, mil maa muutus ostumüügi objektiks ja piirid hakkasid üksteisele lähenema, muutus täpne piiride tõmbamine vältimatuks.¹⁰ Selle loomulikuks tulemuseks oli lineaarse piiri kasutuselevõtt.

Lineaarne piir oli liin, mis ühendas kahte teineteisest kaugel seisvat punkti. Ürikutes on selle kohta kasutatud väljendeid *recta linea*, *directa linea*, *linealiter et directe*, *snorrecht*, *allirgerichteste*, *linenrecht*, *transversive*.¹¹ Piirid ei tuginenud enam ainult loodusliku ümbuse elementidele, vaid kasutusele võeti ka kunstlikud piiripunktide tähised. Mõistega „lineaarne piir” mõistetakse tänapäeval üldiselt nõorsirgeid piire. Sedalaadi lineaarsel piiril on siiski eel- ja varaseid vorme.¹² Ka jõgi, meri ning tee on olnud lineaarseks piiriks, mis moodustas liini fikseeritud tähistel vahel. Sirged ja täpsed piirid olid ideaalis ettekujutatavad, kuid enamasti ei realiseerunud praktikas.¹³

Ajaloolises arengus ongi piiride arengut nähtud laiemas võimualasid eraldava piiriruumi ehk vahevööndi kitsenemises aja jooksul kuni lineaarse piiri kehtestamiseni.¹⁴ Lääne-Euroopas algas laialdane piiride tähistamine 12.–13. sajandil, kusjuures täpsema piiri määramine algas suurmaavaldustest. Saksamaal toimus piiriruumist piiriliini väljakujunemine 12. sajandi teisel poolel ja lineaarset piiri hakkas Saksa Ordu kasutama vallutatud alade haaramisel ning õiguslikul alistamisel.¹⁵

⁷ Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1501 bis 1545). Bd. II, Riga, 1923. = LGU II: 546. 546.

⁸ P. Johansen. Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Bd. XXIII. Dorpat, 1925, lk. 42; V. Lang. Muistne Rävåla 2. Tallinn, 1996, lk. 513.

⁹ G. Vilberg. Metsaolud ja metsatülid, lk. 17.

¹⁰ Eesti talurahva ajalugu I. Tallinn, 1992, lk. 183–191.

¹¹ R. Simiński. Die lokalen Grenzen in Livland im 13. und 14. Jahrhundert. Entstehung und Funktion. – Grenze und Grenzüberschreitung im Mittelalter. 11. Symposium des Mediävistenverbandes vom 14. bis 17. März 2005 in Frankfurt an der Oder. Hrsg. Ulrich Knefelkamp und Kristian Bosselmann-Cyran. Berlin, 2007, lk. 106; LGU I: 290.

¹² R. Schneider. Lineare Grenzen: Vom frühen bis zum späten Mittelalter. – Grenzen und Grenzregionen. Frontières et régions frontalières. Hrsg. W. Haubrichs, R. Schneider. Saarbrücken, 1993, lk. 51–68.

¹³ R. Moldenhauer. Grenzen und Grenzbeschreibungen in Mecklenburg. – Zeitschrift der Savigny-Stiftung fuer Rechtsgeschichte/germanistische Abteilung. Bd. 98. 1981, lk. 273.

¹⁴ G. Myśliwski. Boundaries and men in Poland from the twelfth to the sixteenth century: the case of Masovia. – Medieval Frontiers. Concepts and Practices. Ed. by David Abulafia and Nora Berend: Ashgate, Aldershot, 2002, lk. 237; A. Selart. Eesti idapiiri keskajal, lk. 17.

¹⁵ R. Schneider. Lineare Grenzen, lk. 67–68.

Liivimaa puhul on seni kasutusel olnud piiriruumi (vööndi- ehk tsoonipiiri) järkjärgulises asendamises lineaarse piiriga nähtud isegi täielikku murrangut kohalike rahvaste ruumilises mõtlemises.¹⁶ Eestis alal siiski sedavõrd suure muutusega tegemist ei olnud, sest sedavõrd talu lähiümbruses kui ka põldude ümber oli lineaarne piir tuntud juba enne vallutust.¹⁷ Kõige väiksemad piirid põldude, õuede ja aedade vahel on üldiselt olnud algusest peale lineaarsed.¹⁸ Seega ei ole vahevöönd olnud möödapääsmatu etapp lineaarse piiri arengus.¹⁹

Juhtivaks piiritüübiks jäi veel kuni keskaja lõpuni siiski esialgne varajane tsooni-, vööndi- ja piirkonnapiir, kuid seda hakkas järkjärgult asendama üldiselt lineaarne piir. Enamasti pandi täpsem – vähemalt osaliselt lineaarne piir – paika ikkagi seoses piirivaidlustega, mis muutusid seoses asustuse tihenemise ja läänistuste arvu kasvuga eriti tavaliseks 15. sajandi lõpust alates.²⁰ Vööndipiir jäi siiski veel pikaks ajaks kasutusele metsades ja soodes, kus ei olnud selgeid piirimärke.

Piiri kindlaksmääramine toimus piiri ülevaatamise, nn. piiriringi käigus, mis oli sümboolse tähendusega komme. Piir pidi jääma inimeste teadvusesse, et teha lihtsaks vaidluste puhul piiri kulu rekonstrueerimine. Piirivaidlusi lahendasid tavaliselt maahärra poolt volitatud komtuurid, toomhärnad ja kohtunikud.²¹ Piirikomisjoni liikmed käisid või ratsutasid nii maaomanike kui ka talupoegade juuresolekul piiri läbi ja määrasid varasemate läänikirjade ja vanade ja auväärsete talupoegade tunnistuste alusel kindlaks piiripunktid.²² Täpne ja osalt lineaarne piir

pidi stabiliseerima olukorra ning vähendama vastuolusid. Sel pidi olema igavikuline iseloom. Piir pidi olema ehe, edasikaebamatu ja kindel.²³

Piiril oli igapäevaelus eri ühiskonnakihide jaoks ilmselt erinev tähendus. Kui veel 13.–14. sajandil oli ürikutes sageli lause „nagu see juba vanast ajast on olnud”, mis tähendab, et maade korralduses ja piiride määramises jäid püsima enne vallutust tehtud kokkulepped, siis tõi maade läänistamine siiski suuri muutusi senisesse maakasutusse ning põhjustas mitmesuguseid arusaamatusi ja ka rahulolematust. Sellest annavad tunnistust nii Liivimaa keskaegse talurahvaõiguse sätted kui ka punktid piirilepingutes, mis puudutavad piiri võltsimist ja piiritähiste rikkumist või varastamist.²⁴

Piiritähised keskajal

Ürikutes pandi 14.–16. sajandil kirja juba täpsed piirikirjeldused, kus piiri kulu kindlaksmääramiseks esitati terve orienteerumispunktide nimekiri. Piirid toetusidki esialgu enamasti loodusobjektidele, suur osa piirist kulges tavaliselt mööda metsi ja soid ning piki jõgesid ja ojasid, kus tähistust ei peetud vajalikuks. Piiri käigu juures esitati maastiku kirjeldus, kusjuures suurt tähelepanu pöörati selle iseloomulikele vormidele ja märkidele, aga ka kohanimedele.

Looduslikud piiritähised olid siiski kompilitseeritud, sest nad jäid sageli ebamääraseks, ning selliseid piire oli vaja täpsustada, mis viis kunstlike piirimärkide tekkeni. Lineaarne

¹⁶ R. Simiński. Die lokalen Grenzen, lk. 106; M. Hellmann. Das Lettenland im Mittelalter. Studien zur ostbaltischen Frühzeit und lettischen Stammesgeschichte, insbesondere Lettgallens, Münster/Köln, 1954, lk. 38.

¹⁷ V. Lang. Baltimaade pronksi- ja rauaaeg, lk. 116–118; A. Selart. Eesti idapiir keskajal, lk. 17.

¹⁸ R. Ellenblum. Were there Borders and Borderlines in the Middle Ages? The Example of the Latin Kingdom of Jerusalem. – Medieval Frontiers. Concepts and Practices. Ed. by David Abulafia and Nora Berend. Ashgate. Aldershot, 2002, lk. 110; G. Myśliwski. Boundaries and men in Poland, lk. 221.

¹⁹ R. Schneider. Lineare Grenzen, lk. 54.

²⁰ LGU I: 156, 160, 161, 164, 206; LGU II: 333, 347.

²¹ LGU I: 368.

²² LGU II: 213, 368, 563.

²³ R. Simiński. Die lokalen Grenzen, lk. 100; LGU I: 383; LGU II: 217, 684, 954.

²⁴ A. Selart. Eesti idapiir keskajal, lk. 56; LGU II: 563.

piir ranges mõttes pidi olema märkide vahel üheselt mõistetav, tuginema kindlatele punktidele. Lisaks pidid need paiknema piisavalt tihedalt, eriti juhtudel, kui piir tegi palju käändeid. Peamiselt kujunesid sellisteks märkideks puud ja kivid. Lääne-Euroopas on 12. sajandist kindlaid teateid piirikivide paigaldamise kohta ja hiljemalt samast ajast on kasutusel olnud ka ristiga tähistatud puud.²⁵ 13. sajandil võeti kasutusele piirikupits, mullast kungas, mis oli mõnikord kaetud kividega, soodes kasutati piiritähisena puuteivast, harvem püstitati sinna rist. Samal ajal hakati kasutama ka pikisuunalisi tähiseid, kraave ja tamme, mis kujutasid endast juba terveid piiriliinilõike.²⁶ Lääne-Euroopas kasutusel olnud piiritähised võeti kasutusele ka Liivimaal. Nii on näiteks juba 13. sajandist esimesed teated iseseisvalt seisnud risti ja 14. sajandist puukoorde raiutud risti kohta.²⁷

Risti on peetud igivanaks piiritähiseks, mida oli eriti puule (aga ka kivile) kerge teha.²⁸ Piirikid olnud puud ja kive oli ju vaja eriliselt tähistada, märgiks võis olla kas puu või kivi iseäralik kuju või mingid muud identifitseerimist võimaldavad märgid. Lisaks viltusele ristile hakati piiri tähistamiseks kasutama veel mitmesugused sisselõiked, mis olid omaniku tunnusmärkideks. Selliste märkide sisselõikamine puu koorde või kivi pealispinnale muutus seaduslikuks abinõuks piiri määramisel.²⁹ Liivimaal uuristati nii piirikivile kui ka -puule tavaliselt rist, kuid puule on omanikumärgiks tehtud ka kriipse ja sälke.³⁰ Piiskopi valduste sümbolina on puule lõigatud piiskopisau, sarv

ja lillia.³¹ Piirimärgiks on olnud ka kolm täket või sätku, vapi kujutis ja ristatud mõõgad.³² Mõnikord on kasutatud ka eri tüüpi märkide kombinatsioone: kivil lõigatud lilliad ja puudel ristid ning täkked. Ühel juhul on puule ühel pool lõigatud rist ja sau ning teisele poole tehtud kolm sätku.³³ Algselt oli igal puul või kivil üks märk, mis tõendas, et tegemist oli piiripuuga. Kahe maaomaniku piiril hakati puud mõlemalt poolt märgistama, et see oleks mitmest küljest nähtav, sest iga piiripunkt pidi olema järgmise märgi juurest nägemisulatuses.³⁴ Kolme piiri kokkupuutepunktis hakati puule tegema kolme märki puu kolmel küljel.

Piirikirjelduses esitati läänistuse piir vastavalt piiriringi käigule, kirjeldus lõpeb ja algab sama tähiseaga, kusjuures rajakäigu³⁵ kirjeldus on antud seda läbiva inimese vaatenurgast. Kasutatud on sõnu „paremal käel”, „vasakul käel”, „piki”, „üles”, „vasakule”, „alla”, „tagasi”, „kuni”, „ülespoole”, „üle”. Piiri alguspunktiks valiti sageli järv või jõgi, aga ka näiteks heinamaa, kuid see võis olla ka väga täpne piirimärk, eelkõige tammepuu, ristikivi või piiriau, kusjuures selle paiknemist maastikul on mõnikord veel täpsustatud, näiteks oja kalda, heinamaa või metsaga.³⁶ Piirikirjeldustes on orientiiridena kasutatud mitmeid kultuurmaastiku elemente, mille hulka kuuluvad põllud, heinamaad, teed, veskid, sillad, soosillad, taliteed, lubja- ja tõrvaahjud.

Piiritähiseid on liigitatud mitmel moel: klassikaliselt ongi vahet tehtud loomulike ehk looduslike ja kunstlike piiritähiste vahel.³⁷ Looduslike piiritähiste hulka kuuluvad eel-

²⁵ R. Schneider. *Lineare Grenzen*, lk. 54, 60–61; H.-J. Karp. *Grenzen in Ostmitteleuropa während des Mittelalters*. Köln–Wien, 1972. (Forschungen und Quellen zur Kirchen- und Kulturgeschichte Ostdeutschlands), lk. 19.

²⁶ R. Kiersnowski. *Znaki graniczne w Polsce sredniowiecznej*. – *Archeologia Polski* 1960, nr. 5/2, lk. 289.

²⁷ R. Simiński. *Die lokalen Grenzen*, lk. 101.

²⁸ R. Moldenhauer. *Grenzen und Grenzbeschreibungen in Mecklenburg*, lk. 269.

²⁹ R. Kiersnowski. *Znaki graniczne w Polsce*, lk. 289.

³⁰ G. Vilberg. *Metsaolud ja metsatülid*, lk. 17.

³¹ R. Simiński. *Die lokalen Grenzen*, lk. 101. R. Moldenhauer. *Grenzen und Grenzbeschreibungen in Mecklenburg*, lk. 236–275.

³² LGU I: 290, 368, 383, 397, 459, 678; LGU II: 59; H.-J. Karp. *Grenzen in Ostmitteleuropa*, lk. 28–29.

³³ LGU I: 368, 411.

³⁴ LGU I: 286, 616; LGU II: 563.

³⁵ *Raja* tähendas piiri, soome keeles on see sõna tänaseni kasutusel piiri tähenduses.

³⁶ LGU I: 161, 166, 168, 215, 243, 415; LGU II: 308, 477, 563.

³⁷ G. Myśliwski. *Boundaries and men in Poland*, lk. 218, 272.

kõige künkad, veekogud, metsad, sood, allikad, kivid ja puud. Kunstlike ja vähem püsivate piiritähiste hulka võib Liivimaal lugeda üksikult seisvad puust või kivist ristid, kivide ja söega täidetud augud, kivi- ja mullahunnikud, viiest maasse paigutatud kivist moodustatud ristid, piiripeenrad, kraavid jne.³⁸ Kunstlike orienteerumispunktide hulka arvatakse ka eriliselt tähistatud looduslikud elemendid, eelkõige ristiga märgitud puud ja kivid, mis kujutavad endast üleminekut loomulikult kunstlikule piiritähisele.

Lisaks eelmainitud liigitusele on kesk-aegse Poola piirimärke uurinud Ryszard Kiersnowski pakkunud välja teist laadi klassifitseeringu. Nimelt eristas ta kahte liiki piiritähiseid, nendest esimesed määrasid piiri kulu ja teised olid määratud piiri kulu poolt, kusjuures viimaste paiknemine oli tingitud vaid inimese soovist ja tahtest.³⁹ See klassifitseering on eelkõige võtnud arvesse inimese aktiivsust piiri vedamisel.

Lineaarse piiri kujunemise jälgimiseks on erilist tähelepanu pööranud piiritähise vormile, eristades lineaarseid ja punktikujulisi piiritähiseid. Piiri vedamisel on tavaliselt erilaadseid tähiseid kasutatud läbisegi, kusjuures peamiselt 16. sajandil eristuvad juba selgelt lineaarsed piirilõigud, kus piir kulges ühelt punktilaadset (auk, puu, kivi, puu- või kivirist) või lineaarselt (kraav, tamm, peenar) piiritähiselt teiseni ning piirimärgid olid nummerdatud. Tihedalt asustatud piirkondades määrati piir juba läänistamisel vägagi detailselt, kusjuures nimetatud on suur hulk punktikujulisi ja ka lineaarseid piiritähiseid.⁴⁰

Hõredalt asustatud piirkondades, eriti metsades ja soodes on aga läänistatud ala piir kulgenud endiselt piki teid ja ojasid, seal ei olnud tavaliselt selgeid piirimärke, seal säilis veel virtuaalne liin, piiriala.⁴¹

Puud muutusid eriti olulisteks just lineaarse piirilõikude märkimisel, sest suur puu oli heaks orientiiriks ning selle tähistamine ei nõudnud suurt vaeva. Ilmselt seetõttu on puud eelistatud ka eriti olulistest kohtades, eelkõige mitme maavalduse piiride kokkupuutepunktides.⁴² Puu liigil ei olnud üldiselt tähtsust, piiripuudena on mainitud tamme, mäнди, kuuske ja kaske, harvem leppa, haaba, paju, saart, paplit ja pärna.⁴³ Piiritähisena on kasutatud ka mahalangenud puud ja kändusid (enamasti tammekändu), aga ka kuivanud puud.⁴⁴ Ühe piiri kirjelduse puhul võib olla märgitud isegi kuni kuus puuliiki, kuid mõnikord ei ole puuliigile üldse tähelepanu pööranud, vaid on üldsõnaliselt mainitud vaid vana, suurt või ka rohelist puud.⁴⁵ Kuigi tavaliselt on kasutatud piiri tähistamisel mitut liiki puud vastavalt nende esinemisele looduses, siis võimalusel on ilmselt ikkagi eelistatud tammesid.⁴⁶

Tavaliselt tõmmati piir looduslike tähiste ja kunstlike tähiste või nende kombinatsiooni abil. Piiritähiste arv sõltus eelkõige läänistatud maa suurusest, kuid ka piirkonnast, kus see paiknes. Metsiku looduse puhul esitati piirid väga üldsõnaliselt, nii võis piiri kirjeldus koosneda vaid 5–6 piirimärgist, kusjuures enamiku neist moodustasid loodusobjektid.⁴⁷ Ka puudusid nende puhul sageli täpsustavad nimed, mainitakse väikest järve, kõrget mäge, suurt või piklikku kivi, väikest sood, suurt kolmeharulist puud.⁴⁸ Tihedalt asustatud alal

³⁸ LGU I: 161, 213, 277, 291, 321, 413, 616; LGU II: 491, 569, 614, 744.

³⁹ R. Kiersnowski. *Znaki graniczne w Polsce*, lk. 257–290.

⁴⁰ LGU I: 209; LGU II: 610.

⁴¹ R. Tuchtenhagen. *Border – Aspects of a Notion in the Humanities. – Narva und die Ostseeregion Narva and the Baltic Sea Region. Studia Humaniora et Paedagogica Narovensis 1*. Hrsg. K. Brüggemann, lk. 255–261; LGU II: 569.

⁴² LGU II: 491.

⁴³ LGU II: 59, 347.

⁴⁴ LGU I: 195, 249, 383, 413, 423, 459, 616, 687; LGU II: 217, 457, 563, 782, 850.

⁴⁵ LGU I: 248; LGU II: 213.

⁴⁶ LGU I: 275.

⁴⁷ LGU I: 161, 166.

⁴⁸ LGU I: 166, 213, 282, 361; LGU II: 68, 556, 610.

võis olla aga märgitud nummerdatuna 20–40 piiritähist.⁴⁹ Piirikirjeldused on vägagi täpsed – jõed, järved, ojad, teed, sillad, soosillad, aga ka metsad, sood, heinamaad ja isegi kivid on paljudel juhtudel nimeliselt mainitud.⁵⁰ Põllu puhul märgiti alati, kellele see kuulus, ning ka teede puhul, kust kuhu see viib, kuigi mõnikord on seda nimetatud ka lihtsalt kirikuteeks või vanaks teeks.⁵¹ 16. sajandil on hakatud ühe piiripunkti kohta andma isegi mitut orientiiri, suurendades sellega piiri märgatavust: mänd teeristil või ristiga märgitud haab silla juures.⁵² Mõnel juhul on piiripuu alla või tammekännu juurde tehtud ka kivide ja söega täidetud auk või viiest kivist laotud rist või on puu all suur märgitud kivi.⁵³

Piiri ei olnud väga täpselt vaja märkida juhul, kui läänistuste piirid ei puutunud veel kokku. Nii on suhteliselt harva piirikirjelduse juures mainitud ühte või ka kahte kohta, kus piir puutub kokku naaberläänistuse piiriga.⁵⁴ Kahe küla vahelise piiritüli tulemuseks võis olla ka täiesti uus piir, kuid sageli kulges suurem osa piirist ikkagi mööda metsi, soid ja rabasid.⁵⁵ Paljud piirikirjeldused olid seetõttu veel 15.–16. sajandil vägagi ebamäärase, tuginedes peamiselt reljeefi iseärasustele ja veekogudele, mis on küll orientiiriks, kuid mille puhul jääb piiri kulg veel üsnagi tsoonipiiri sarnaseks, sest ei ole sirget joont kahe piiritähise vahel.

Lineaarse piiri puhul on tavaliselt kombineeritud eri laadi piiritähiseid.⁵⁶ Siiski koosnes piir tavaliselt eri täpsusega määratud lõikudest, kus enamasti vaheldusid looduslikud ja kunstlikud piiritähised, kuid kus oli siiski harva selgeid lineaarse piiri lõike.⁵⁷ Kuigi piiritähisena kasutati punktilaadseid märke, ei

tähendanud see, et piir oleks olnud lineaarne, sest paljudel juhtudel vaheldus punktilaadne piiritähis veekogu või reljeefivormiga: tammele järgnenud soo järel oli kivirist, millele järgnes soo, misjärel jõudis piir tagasi alguspunktini.⁵⁸ Lineaarne piir on tavaliselt moodustanud vaid osa piirist ja kulgenud sageli ühe puu või piiriaugu juurest teiseni.⁵⁹

Vanade tavade rikkumine ja uute piiride vedamine tekitas ka protesti, mis ilmnes vägivallas piiritähiste vastu. Kuigi piiritähiste rikumise eest olid ette nähtud karistused, raiuti puid maha, piirikivisid võltsiti ja viidi teise kohta või neilt põletati ristid ja piiripeenrad künti üles.⁶⁰ Metsades olid piiririkkumised ja üleminekud kõige tavalisemad, seda piiri tähistamatuse tõttu, kuid sageli ka tahtlikult.

Piiritähised 17. sajandil

Seoses Eesti ala järk-järgulise minekuga Rootsi võimu alla tekkis vajadus korrastada uuesti maaomandisuhteid. Piiritülid olid Liivi sõja tõttu küll vaibunud, seda põhjustas nii segadus valdussuhetes kui ka inimeste arvu vähenemine. Rootsi võimu perioodil toimus maaomandisuhetes aja jooksul märgatav stabiliseerumine, mille tulemuseks oli kogu Eesti ala katva mõisate võrgu väljakujunemine, kusjuures mõisate piirid määrati kindlaks juba suure täpsusega. Mõisate alla kuulunud külad ei olnud seevastu ka 17. sajandil naaberküladest kindlate piiridega eraldatud. Maakondi ja ka kihelkondi eraldasid endiselt suured veelahkmealadel laiuvad metsad ja sood, kus puudusid selged piiritähised.

⁴⁹ LGU I: 171; LGU II: 563.

⁵⁰ LGU I: 243, 249, 402; LGU II: 529, 977.

⁵¹ LGU I: 213, 215, 526; LGU II: 84, 350, 457.

⁵² LGU II: 37, 411, 782.

⁵³ LGU I: 383, 616; LGU II: 59, 68, 850.

⁵⁴ LGU I: 166; LGU II: 582.

⁵⁵ LGU I: 166; LGU II: 341, 745a.

⁵⁶ LGU I: 195, 413.

⁵⁷ LGU I: 423; LGU II: 582, 774.

⁵⁸ LGU II: 774.

⁵⁹ LGU I: 166, 248, 286, 424, 433; LGU II: 308, 332, 582.

⁶⁰ LGU II: 217, 563.

Piiride tähistamise kohta annab 17. sajandist väärtuslikku informatsiooni ulatuslik kaardimaterjal. Palju topograafilisi andmeid ja toponüüme sisaldavad kaardid võimaldavad saada piiridest täiesti uuelaadse, visuaalse ettekujutuse. See oli suur muutus varasemaga võrreldes, sest kui ürikutes anti piir seda jalgsi või ratsutades läbiva, seega piiril kulgeva inimese vaatenurgast, siis kaardi puhul võeti kasutusele täiesti uuelaadne abstraktne ja ebareaalne vaatepunkt – vaade ülalt, taevast, mis võimaldas teha seni nähtamatu nähtavaks.⁶¹

Eesti territooriumi minek Rootsi riigi koosseisu mõjus soodsalt kartograafia arengule, sest võimud hakkasid maade mõõtmisele ja kaardistamisele suurt rõhku panema. Sellele aitas kaasa ka maamõõtmise tehnilises pooles toimunud murrang, mis oli seotud mensuli leiutamise ja selle kasutuselevõtmisega koos astrolaabiga. Rootsis tehti plaane kogu riigi kaardistamiseks ning hakati hoolitsema maamõõtjate väljaõppe eest ja välja töötama kaardi leppemärkide süsteemi.⁶²

Eestis sai maade mõõtmine ja suuremõtkavaliste kaartide joonistamine alguse 1640. aastatel, kusjuures esimesed valminud kaardid olidki seotud eelkõige maavalduste piiride kindlakstegemisega. Esimeste kaartide koostajateks olid aadli maamõõtjad ja tellijaks maaomanik, kes soovis kaarti kasutada oma õiguste tõendamiseks maale. Kaardid annavad kõige täpsema pildi piiridest ja piiriäärsest looduskeskkonnast, seevastu kõigele, mis jäi piirist kaugemale, nii sisse- kui ka väljapoole, pöörati tunduvalt vähem tähelepanu. Nendel kaartidel on stiliseeritud leppemärkidega tähistatud mõisaid, talusid, teedevõrku ja ka piiritähiseid, kuid need sisaldasid ka palju geograafilisi detaile, kohanimesid ja kaardi leppemärkide seletusi, mis võimaldas luua sideme kaardil kujutatul ja füüsilisel keskkonnal vahel.⁶³

Kaartide eesmärgiks oli anda orientatsiooni ja ülevaadet teatud territooriumist. Kuna leppemärkide süsteem oli veel vähearenenud, siis kasutati esimestel täpsematel valduste piire kujutavatel kaartidel piiritähisena lisaks ristikividele ja kasvavatele puudele ka kände ja mahalangenud puid, kusjuures kasutatud sümbolid olid visuaalselt kujutatava objektiga sarnased. Nii on näiteks Matia[s] Andressoni poolt 1648. aastal valmistatud Läänemaa Haimre ja Kasti mõisate piirikaardile joonistatud ka puu kujutis, mis pidi tähistama rohelist ristiga puud.⁶⁴ Maamõõtja Sigismund von Stadeni poolt 1656. aastal joonistatud Kukruse ja Toila piirikaardil on piirimärkidena kasutatud ristiga kände, kase- ja haavapuid ning mahalangenud puid.⁶⁵ Sama maamõõtja poolt 1664. aastal valmistatud Harju-Madise ja Risti piirikaardil võib näha piki kihelkonna piiri kulgevat teed kasvavat puuderivi.⁶⁶

Suurema ulatuse sai maade mõõtmine ja kaardistamine Liivi- ja Eestimaal seoses reduktsiooniga 1680. aastatest alates. Kuna aadlike kätte läinud riigimaade tagasivõtmise eesmärgiks oli riigi sissetulekute suurendamine, siis võttis riik ette maade mõõtmise, katastreerimise ja kaardistamise, et saada ülevaadet majanduslikest ressursidest ja korradada olemasolevat maakasutust. Liivimaal võeti tööd ette ennenägematu ulatusega, sinna koondati hulgaliselt maamõõtjaid, kelle seas moodustasid suure osa Uppsala ülikooli üliõpilased. Rootsist saanud maamõõtjad olid siinsetes provintsidest seni tegutsenud maamõõtjatega võrreldes juba parema teoreetilise ja tehnilise ettevalmistusega, mis tõi kaasa arengu ka piiride tähistamise ja kaardile kandmise osas. Veel 17. sajandi 40.–60. aastatel kasutatud sümbolid ja visuaalsed kujundid asendusid rangemalt kindlaks määratud ja klassifitseeritud leppemärkidega. Ka hakati

⁶¹ C. Jacob. *Toward a Cultural History of Cartography*. – *Imago Mundi*, vol. 48 (1996), lk. 193.

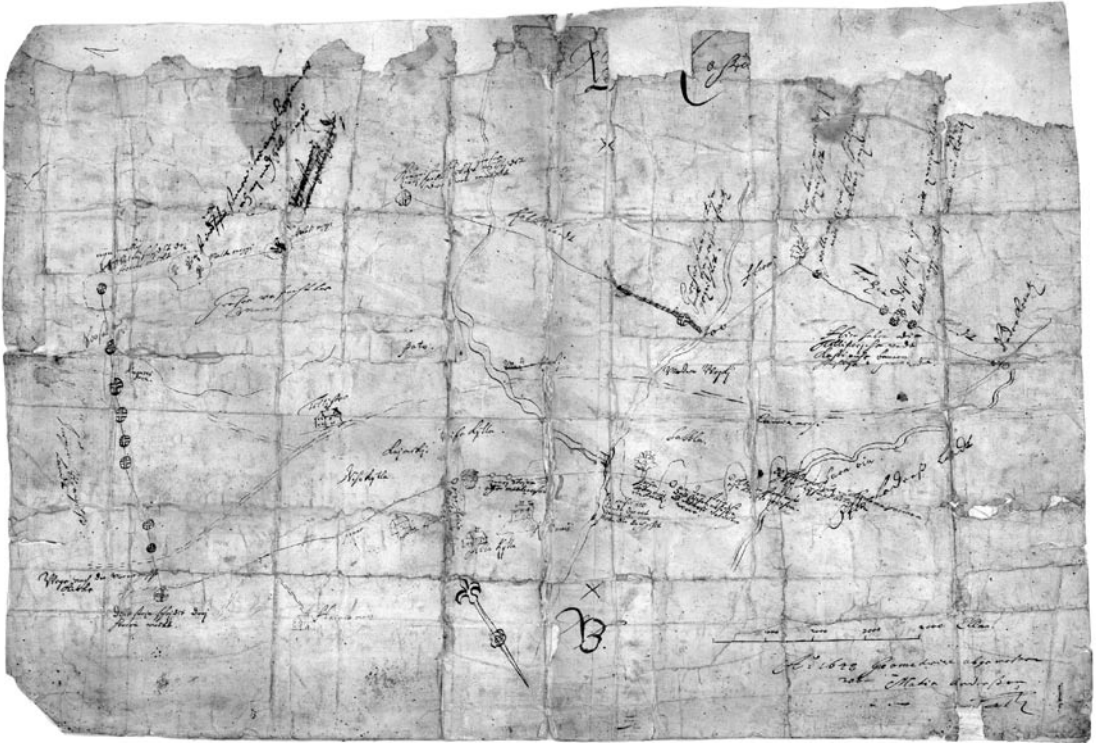
⁶² A. Randviir. *Ruumisemiootika: tähendusliku maailma kaardistamine*. Tartu Semiootika Raamatukogu 9. Tartu, 2010, lk. 293.

⁶³ EAA, f. 567, n. 3, s. 195; T. Peil. *Eesti kaartidel – Eesti looduskultuur*. Tartu, 2005, lk. 329–331, 327–361.

⁶⁴ EAA, f. 1, n. 2, s. C-IV-306.

⁶⁵ EAA, f. 2062, n. 1, s. 41.

⁶⁶ EAA, f. 2072, n. 9, s. 37a.

1648. aastal Matia[s] Andressoni valmistatud Haimre ja Kasti mõisate piirikaart. EAA, f. 1, n. 2, s. C-IV-306

piiritähiste hulgast välja jätma tähiseid, mis olid selgelt ajutise ja ebapüsiva iseloomuga, näiteks kändud ja mahalangenud puud.

Selle nn. Suure Katastri tulemusel valminud suuremõotkavalised mõisakaardid ja nende alusel viis korda väiksemas skaalas piirkonnakaardid annavad hea ülevaate nii asustusest kui ka maakasutusest ning loodusressurssidest, kuid mõisate piiridega ei ole seejuures kuigivõrd arvestatud. Paljuki on sõltunud iga konkreetse maamõõtja suvast, kas ja kuivõrd palju tähelepanu on ta pööranud kihelkonna ja mõisa piiridele ning nende tähistamisele. Pärast suuremate maamõõdutööde lõppu keskendusid maamõõtjad piirivaidluste lahendamisele ja on joonistanud hulgaliselt piirikaarte, kus piiridele ja piiritähistele on pööratud juba hoopis suuremat tähelepanu. Need piirikaardid ei ole aga koostatud üksikute maaomanike huvides, nagu 1640.–1660. aastatel, vaid riigi poolt määratud maamõõtjad on mõisate

maksustamise täpsustamise huvides pidanud vajalikuks tuua selgust piiride küsimusse.

Kaardimaterjali põhjal ilmneb, et 17. sajandil kasutati suurt hulka erinevaid piiritähiseid, mis on enamasti tuntud juba keskajast alates. Kõik piiritähised nummerdati või märgiti tähega. Looduslikest piiritähistest on 17. sajandil tähtsad endiselt suuremad veekogud, metsad, sood, aga ka allikad. Piiritähistena mainitud künkad ja mäeseljakud on olnud suuruse poolest vahelduvad, lisaks suurematele looduslikele reljeefivormidele on mainitud ka väikesemõõdulisi künkaid, mille kujunemisel on inimese käsi olnud mängus. Künkaid ja mäeseljaku, aga ka allikaid on mainitud ka nimeliselt (Märrameggi, Rebbasmäggi, Mettest allikas, Raudhallikas).⁶⁷

Olulisteks punktilaadseteks piiritähisteks olid 17. sajandil endiselt puud, piiritähistena esinesid peamiselt kuused, kased, männid, haavad ja tammed, kuigi mitte alati pole

⁶⁷ EAA, f. 1, n. 2, s. C-I-11, C-I-16; f. 1, n. 2, s. C-III-43.

puu liiki täpsustatud, mainitud on vaid suurt, rohelist või ristiga puud. Tavaliselt on piiritähiseks olnud üks puu, kuid mitmel juhul on mainitud ka puude rühma või ka puude rivi.⁶⁸ Puud on enamasti olnud ühe ristimärgiga, kuid piiripuude hulgas on olnud ka kahe ristiga või hoopis ilma märgita puid. Rist on üksikutel juhtudel olnud ka välja raiutud ning mõnikord on tehtud viiteid ajale, mil rist on puukoorde kaabitud.⁶⁹ Sageli on piiripuud ka põhjalikumalt iseloomustatud – kirjeldatud puu vanust (vana, noor), suurust (suur) või kuju (köver).⁷⁰

Kände ja mahalangenud puid võib leida 1680. aastatel ja hiljem valminud kaartidel juhul kui aluskaardina on kasutatud mingit varem joonistatud kaarti, kuhu on peale märgitud vaid toimunud muutused. Nii on 1680. aastal valminud kaardile märgitud varasemale kaardile tuginedes piiritähisena ristikividele lisaks ristiga kaski, ilma ristita köverat kaske ja ka kändu ning mahalangenud puud, millel on rist.⁷¹ Kände võib leida ka hilisematel piirikaartidel, eriti vaidlusaluste piiride puhul, kus oli vaja näidata vana piiri kulgu.⁷²

Kaartidel on 17. sajandil märgitud suur hulk piiritähiseid, mis on tekkinud inimtegevuse tulemusel, selliste hulka kuuluvad kraavid, kivist piiripeenrad ja ka mitmesugused maasse kaevatud augud. Augud on olnud suured ja ümmargused, neid on kutsutud ka maa-, söe- ja veeaukudeks, mõnikord on olnud auke mitu või kaks auku kõrvuti, sageli on augul olnud ka oma nimi (nt. Põdra auk).⁷³ Aukudele lisaks on piiri kulu jälgimisel olnud orientiirideks ka püüniseid mitmesuguste loomade püüdmiseks (hundiauk) ja loomade urge (hundiurg).⁷⁴

Piiri kirjeldamisel on tähistena kasutatud ka mitmeid kultuurmaastiku objekte – sildu (kivisild, vana sillakoht), veskeid ja kõrtse, vanu lubjaahje ning kaevusid, aga ka arvukalt erilaadseid teid, müliposte ja mitmesuguseid aedasid (muu hulgas ristaeda). Piiri vedamise juures on piiritähisena märgitud ka kärajaplatsi (Retteplats) ja vanu pühapaiku, nii ohvrikive kui ka vana kalmet.⁷⁵

Piirikividena kasutati võimalusel looduslikke kive (maa sees olev kivi, suur kivi, sile kivi, põllukivi, kaks suurt kivi), kuid nende puudumisel paigaldati piirikivi. Piiri- ehk ristikividel oli tavaliselt üks rist, kuid mitme maaomaniku piiride kohtumiskoha tähistamiseks oli piirile tehtud ka kaks või kolm risti. Lisaks ristile on kivil kasutatud ka teisi märke (käe pilt), kuid mõnel juhul on kivi olnud täiesti märkideta. Piisavalt suurte kivide puudumisel on piiritähisena kasutatud kividest laotud risti. Endiselt on piirikive hävitatud, põletatud ja ära varastatud. Kaartidel leidub sageli märkmeid, et kivi ei ole kohal, kus ta peaks olema.⁷⁶

Rootsi võimud hakkasid 17. sajandi lõpul valduste piiride tähistamist korrastama. Liivimaa piiriküsimusi käsitlevas instruksioonis 21. augustist 1691 pöörati suurt tähelepanu piirivaidlustele kroonumõisate ja talupoegade vahel.⁷⁷ Maamõõtja pidi vaidlusaluse maa üle mõõtma ja piirid täpselt ära näitama ning koostama kaardi koos kirjeldusega, kus oleks selgelt kirjas ka piiritähised, kusjuures piirimärkidena oli vaja kasutada nummerdatud piirikive ja söeauke.⁷⁸

Seoses lineaarsete piiride tähtsuse ja ka täpsuse kasvamisega hakati 17. sajandi lõpust alates puude kasutamist piiritähisena

⁶⁸ EAA, f. 2072, n. 9, s. 37a.

⁶⁹ EAA, f. 1, n. 2, s. C-IV-247; f. 1, n. 2, s. C-IV-288.

⁷⁰ EAA, f. 1, n. 2, s. C-IV-170; f. 1, n. 2, s. C-IV-308; f. 308, n. 2, s. 122.

⁷¹ EAA, f. 1, n. 2, s. C-IV-308.

⁷² EAA, f. 308, n. 6, s. 118.

⁷³ EAA, f. 46, n. 2, s. 147.

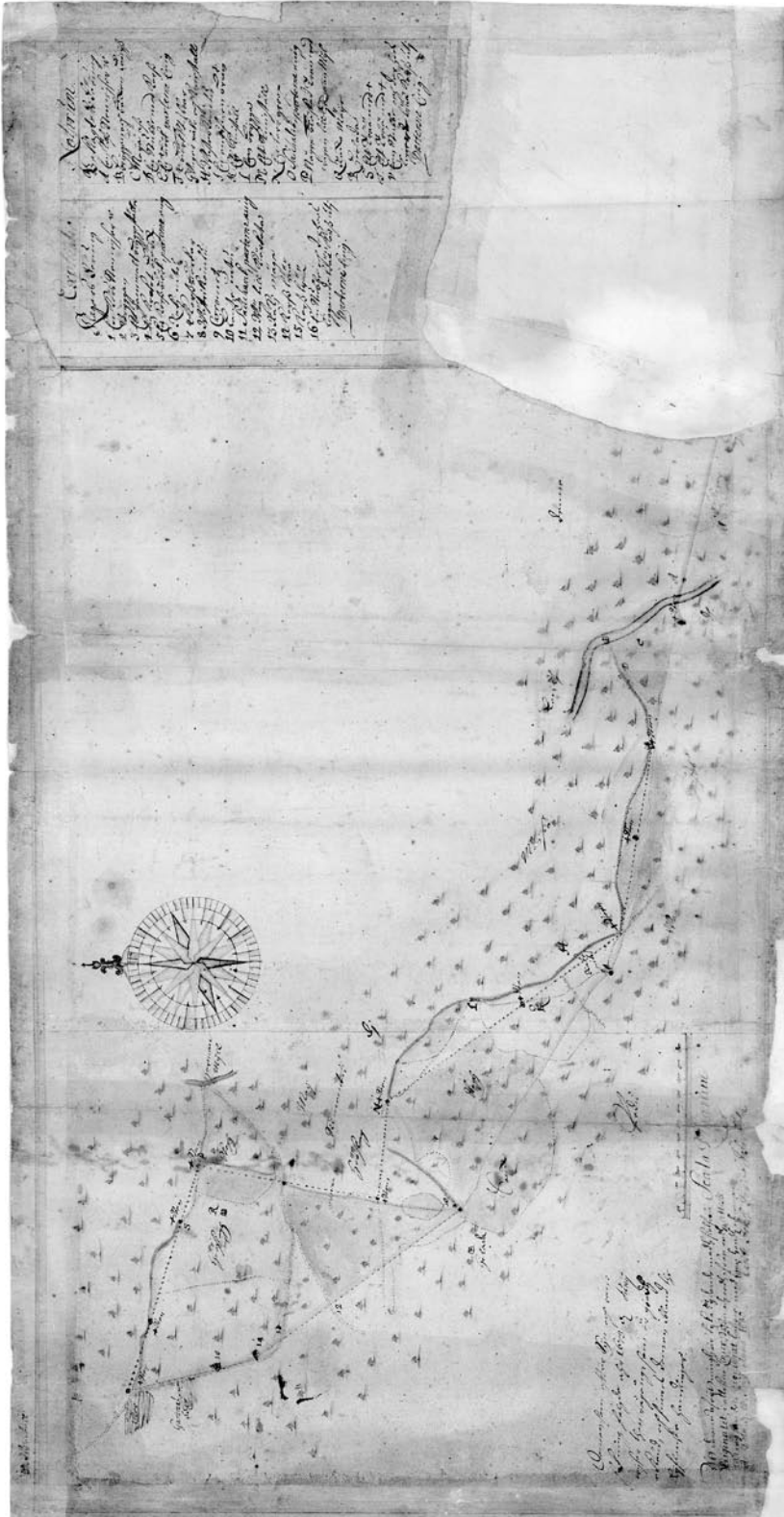
⁷⁴ EAA, f. 308, n. 2, s. 189; f. 1646, n.1, s. 2638.

⁷⁵ EAA, f. 1, n. 2, s. C-IV-306; f. 308, n. 2, s. 98, 208; f. 2072, n. 9, s. 37a.

⁷⁶ EAA, f. 1, n. 2, s. C-II-35; f. 1, n. 2, s. C-II-24; f. 1, n. 2, s. C-IV-247; f. 1646, n. 1, s. 3439.

⁷⁷ Sammlung der Gesetze, welche das heutige livländische Landrecht enthalten, kritisch bearbeit von G. J. v. Buddenbrock. Bd. 2, Abt 1, lk. 1204–1223.

⁷⁸ Sammlung der Gesetze, lk. 1133.

Märijamaa Paduwa mõisa kaart 1680. EAA, f. 1, n. 2, s. C-IV-308

Võrumaa Ruusmäe ja Viitina piirikaart 1694. EAA, f. 308, n. 2, s. 179

piirama. Puud ei peetud enam piiri märkimiseks sobivateks, sest nad ei taganud piiri jaoks vajalikku kindlust ega igavikulisust. Eestimaa maamõõdutööde juhile inspektor Johan Holmbergile anti instruksioon 14. veebruaril 1698 ja ka selles pöörati piiridele erilist tähelepanu. Piiritähistena sai endiselt kasutada piirikive või -auke ja piiripeenraid, kuid puude kasutamist piiri tähistamiseks soovitati vältida, sest puud kasvavad ja muudavad aja jooksul oma kuju. Rõhutati, et senised tähised on vaja Rootsi tava järgi asendada suurte kividega, millele tuleb uuristada rist.⁷⁹ Kui vajaliku suurusega piirikive ei olnud kuskilt võtta, võis kasutada ka piirikupitsaid.

Maamõõtjad võtsid küll instruksioone arvesse, kuid kuna reduktsiooniga seoses läbi viidud maamõõdutööd olid väga ulatus-

likud, siis ei suutnud suhteliselt väikesearvuline maamõõtjaskond siiski neid instruksioone täpselt järgida. Stockholmis asuva Peamaamõõdukontori (*Generallantmäterikontor*) hinnangul toimusid tööd Eestimaa kaardistamisel liiga aeglaselt ning seetõttu olid maamõõtjad sunnitud oma tegevust forsseerima. Kuna suured puud võimaldasid piiril punkte maha märkida suuremat vaeva nägemata ja kergendasid sel moel maamõõtjate tööd, siis jäid nad piiritähisena veel üldiselt kasutusele kuni Rootsi riigi poolt läbi viidud maamõõdutööde katkemiseni 1710. aastal seoses Eesti ala siirdumisega Vene võimu alla.⁸⁰

Mõisapiiridele pöörati 17. sajandil suurt tähelepanu, sest need olid seotud mitmete oluliste majanduslike ressursside (maa, mets)

⁷⁹ Ü. Tarkiainen. Maamõõtjad Läänemere provintside suure reduktsiooni ajal. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24)). Tartu, 2009, lk. 315–360.

⁸⁰ EAA, f. 308, n. 2, s. 179.

valdamisega. Mõisatel olid kaartidel selged linearsed joonelised piirid, mis olid tähistatud punase joonega.⁸¹ Rootsi aja lõpul hakati siiski suuremat tähelepanu pöörama ka maakondade ja kihelkondade piiridele, mis olid seni jäänud ebamäärasteks. Ka need piirid oli vaja tähistada piirikividega, asendades vanu kadumaläinud piiritähiseid, ning piiri kohta koostada kirjalik akt, mille üks eksemplar tuli saata Riigikantseleile.⁸² Nähti ette trahvid piiritähiste eelmaldamise eest, see puudutas nii puid, kive kui ka muid tähiseid.

Piiritähised 18. ja 19. sajandil

Eesti ala minek Vene võimu alla tekitas piiride tähistamises ja vedamises seisaku. Kuna 18. sajandil Eesti alal (v. a. Saaremaa) ulatuslikumaid maamõõdutöid läbi ei viidud, siis tugineti kaartide koostamisel mõisate reduktsiooniga seoses 17. sajandi 80.–90. aastatel valminud kaartidele, kasutades neid aluskaartidena, millele tehti vajadusel muudatusi. Sellistel peamiselt 18. sajandi 30. aastatel joonistatud kaartidel leidub piiritähisena ristikivide kõrval ka veel suuri looduslikke kive, puid, allikaid, piiripeenraid ja auke.⁸³ Seevastu 18. sajandi esimesel poolel koostatud originaalsetel kaartidel maamõõtjad puid ja mitmeid endisi piiritähiseid enam ei kasutanud, piirid olid tähistatud vaid ristikividega.⁸⁴

Ilmneb, et veel 18. sajandi esimesel poolel ei olnud kõikjal läbi soo ja metsa kulgevatel mõisapiiridel kindlaid piiritähiseid.⁸⁵ Piirivaidluse lahendamisel võeti aluseks vanad rootsiaegsed kaardid, kohus käis piiril kohal

ja kuulas üle ka kohalikke talupoegi. Vaidluse lahendamise käigus paigutati piirile ristikivid ja maamõõtja valmistas kaardi.⁸⁶

Alates 18. sajandi lõpust on maavalduste piiride tähistamine juba selgelt reguleeritud. Maamõõtjatele anti põhjalikud instruksioonid, kuidas ja milliste märkidega mõisate piirid pidid olema tähistatud.⁸⁷ Talude piire hakati maha märkima alles seoses talude päriksostmisega 19. sajandi teisel poolel. Maade mõõtmisel kasutati juhendina Eestimaa talurahva seaduse lisa – „Maamõetmise seadus, mis järele maamõetjad peavad Eestimaal mõõtma”.⁸⁸ Piiride tähistamine toimus 19. sajandil juba selgelt reguleeritud ja ühtsete printsiipide kohaselt, mistõttu nii 19. sajandi algupoolest kuni 20. sajandi alguseni välja antud instruksioonid sisuliselt üksteisest palju ei erinenud.

Piiride tähistamiseks kasutati piirikive ja piirikupitsaid.⁸⁹ Eelistatud oli piirikivi ja vaid siis, kui sobivaid kive ei olnud, võis kasutada kupitsaid.⁹⁰ Kui piiriliinil leidis suuri kivisid, siis võis neid kasutada piiritähisena, tähistades need sisseraiatud ristiga. Piirikivi pidi olema nii suur, et seda vaid 4–6 tugevat meest jõudsid liigutada. Kivi pidi olema poolenisti maa sees, sile pind ülalpool.⁹¹ Kivi ümber tehti süvend, mis oli vaja täita katkiste katusekivide või telliste, söe, klaasikildude või sepatöö räbuga jms. Piirikivi pinnale raiutud risti harud pidid näitama piiriliini suunda.

Piirikupitsaid kasutati soos või seal, kus ei leidunud sobivaid kive. Piiripunktis rammiti maasse tugev teivas, mida ka üks väga tugev mees ei oleks suutnud liigutada. Selle ümber kuhjati katkisi katusekive või telliskive, sütt,

⁸¹ EAA, f. 1, n. 2, s. C-IV-64.

⁸² Sammlung der Gesetze, lk. 319–320.

⁸³ EAA, f. 308, n. 6, s. 210; f. 1389, n. 1, s. 147; f. 1862, n. 2, s. 303, l. 107, 109.

⁸⁴ EAA, f. 46, n. 2, s. 105, 217; f. 1358, n. 1, s. 4.

⁸⁵ EAA, f. 308, n. 2, s. 182; f. 1862, n. 2, s. 303, l. 107, 109.

⁸⁶ EAA, f. 1862, n. 2, s. 303, l. 112–134.

⁸⁷ EAA, f. 1324, n. 1, s. 490.

⁸⁸ Eestimaa Talurahva Seadus. Maamõetmise seadus, mis järele maamõetjad peavad Eestimaal mõõtma. Tallinn 1858, lk. 129–152.

⁸⁹ EAA, f. 1324, n. 1, s. 490, lk. 8-9.

⁹⁰ Verordnung für die Livländischen Ritterschaftslandmesser nach den Bestimmungen des Landtags der Livländischen Ritter- und Landschaft. Riga, 1906, lk. 18.

⁹¹ EAA, f. 1324, n. 1, s. 490, l. 8.

separäbu, klaasikilde ja põllukive ning mulda, lõpuks kaeti tekkinud koonusekujuline kün- gas murumätastega ning ümbritseti kraaviga. Teivas pidi 4 jalga⁹² künkast esile ulatuma ja selle peale oli vaja sisselõikesse tindiga kirju- tada aastaarv ja number.

Pikkadel piiriliinidel pidi olema iga 250 sülla⁹³ kohta üks piiritähis. Künklikul maas- tikul pidi tähistus olema selline, et piiriliini oli võimalik raskusteta kindlaks teha. Piiri mahamärkimisel pidi maamõõtja isiklikult kohal olema. Kaardil tähistati kupitsad väi- kese musta ringiga, ristikivid aga väikese rist- tiga koos andmetega kivil oleva numbri või aastaarvu kohta.⁹⁴

Eeltoodud seaduslikke nõudeid ei olnud võimalik alati täpselt täita. Järgnevalt vaat- leme Eesti Rahva Muuseumi poolt Eesti eri piirkondadest kogutud andmete varal, kuidas piire korrespondentide andmetel tegelikkuses on märgitud.⁹⁵

Enne talude kruntimõõtmist oli ribajao- tusega külapõldudel tavaliseks piiritähiseks põllupeenar, mis võis olla ka ühe adravao laiune, kuid tavaliselt oli see siiski söödis- tunud 40–50 cm laiune maariba. Kogu küla põld oli piiratud loomadele läbipääsmatute aedadega. Muhus Võlla külas oli kasutusel lapimaa süsteem, põllupeenrad olid seal laie- mad (0,5–1 m) ja neile olid kogutud põllust välja aetud kivid. Metsas olid heinamaa arvad üksteisest eraldatud arva nurkades asetsevate suuremate kividega, mis olid sinna viidud või veeretatud. Nurkadevahelist joont tähistasid põõsaste okstesse keeratud „tuustid” (oksad olid keeratud rõngu). Küla maavaldust eral- das naaberküladest või mõisast süllalaiune kraav või kiviaed.⁹⁶ Peipsi-äärsetes vene küla- des oli piiripeenar umbes meetri ja piirivagu kahe vao laiune.⁹⁷

Seoses kruntimõõtmisega 19. sajandi tei- sest poolest alates märgiti talude piirid tava- liselt piiri- ehk ristikivide, kupitsate, piiripee- narde või metsasihtidega. Piirikivi oli kindel märk talude piiridel nagu „aamen kirikus”. Kui lähedal oli mõni suurem rändrahn, püüti piir ajada nii, et rändrahn jäi ka piirikiviks. Piirikiviks pidi olema piisavalt suur raud- kivi, mis kaalus 15–50 puuda ja veeti kohale hobustega ning paigaldati maamõõtja näpu- näidetel mitme mehe poolt kangide abil.⁹⁸

Piirikivisse olid raiutud piiri suunda näita- vad jooned või sooned, üle selle läks piirijoon järgmise piirikivi või piirikupitsani. Pärast kivi paigalepanemist märgiti kivile kõigepealt vär- viga ristijoonis, mille kiviraidurid hiljem sisse raiusid. Risti soon pidi olema nii sügav, et kui temasse pisteti sõrm, siis võis haamriga peale lüüa, ilma et sõrm viga oleks saanud. Risti need harud, mis ei näidanud raja suunda, olid otsast põiktäkkega suletud. Lisaks raiuti ristikivile peale number.⁹⁹

Kuna ristikivid olid talu maade piiride tähistajad vaid igal krundi nurgal või kääna- kul, siis oli piiriks sirgjoon kahe naaberkivi vahel. Kivist kivini viis piiripeenar, mis oli harilikult asukohast sõltuvalt erineva laiusega ja hoiti naabritega puutumata. Piiripeenar oli seega piirikivini sirge. Põldude vahel oli piiri- peenar umbes sammulaiune sööti jäetud riba eri talude põldude vahel, enamasti kujunes see 50–75 cm laiuseks, kusjuures piiripeenral võisid kasvada ka põõsad. Mõnikord oli põl- lupeenraks ka jalgrada või põldudevaheline umbes kolme meetri laiune tee.¹⁰⁰

Heina- ja karjamaa piiri nurkade tähista- miseks kasutati piirikivide asemel sageli kupit- said, mille otsa seati kas piirikivi või piiritulp (mehekõrgune palgiots maasse püsti). Hei- namaal on kivist kivini viinud maasse löödud

⁹² 1 jalg = 30,48 cm.

⁹³ 1 süld = 2,13 m.

⁹⁴ Verordnung für die Livländischen Ritterschaftslandmesser, lk. 20.

⁹⁵ Eesti Rahva Muuseum (ERM). Korrespondentide vastused (KV) 124. Kuisimusleht nr. 90. Põllundus, lk. 364.

⁹⁶ KV 124, lk. 250–251.

⁹⁷ KV 124, lk. 154–155.

⁹⁸ KV 124, lk. 270–271.

⁹⁹ KV 124, lk. 19, 77, 310.

¹⁰⁰ KV 124, lk. 310, 593–594.

vaiade rida, kuid mingit peenart seal tavaliselt ei olnud. Karjamaa rajale ehitati puu- või kivitara, mis eristas ka naabertalude kruntidest, nii karjamaal kui ka metsas tähistas sageli piiri umbes süllalaiune lahtiraiutud siht.¹⁰¹

Eesti eri piirkondades on piiri tähistamise kombed olnud siiski vägagi erinevad. Paide kihelkonnas Annas olid põldude vahel vaid umbes 15–20 cm laiad piiripeenrad ja metsas siht, mis lõppes märgitud kiviga.¹⁰² Avinurme metsakülades tehti talukrundi piirile sageli tara, millealune maa oli puutumatu.¹⁰³ Kodavere kihelkonna Alliku ja Assikvere külates oli piiripeenar ehk -vagu 2 jalga lai. Piiripeenar võis olla ka tavalise teeraja laiune, selleks võis olla ka tavaline hobusetee koos selle kõrval oleva jalgteerajaga.¹⁰⁴ Kose kihelkonnas tähistati metsade keskel paiknenud viie talu piirid sihtidega, millede algul olid ristikivid, millesse olid sihisuundi näitavad jooned sisse raiutud. Piiri ehk sihi laiuseks talude kruntide vahel oli umbes 1 meeter. Mõisate maade sihid olid laiema, umbes 2 meetrit. Üldiselt pidi metsasiht olema nii lai, et sealt koormaga läbi pääses.¹⁰⁵

Talu krundi kaardil tähistas ristikivi „+“ ja kupitsat „kup“. Piirimärgi kadumise puhul tekkis tavaliselt vaidlus, mistõttu kutsuti kohale maamõõtja, kes tegi kaardi järgi piiri uuesti kindlaks. Tuli ette ka omavalilisi piirikivide ümberasetamisi ja sellega seoses kohuskäimist.¹⁰⁶

Mõisapiiride tähised rahvatraditsioonis

Mõisate piire tähistanud märkidega seotud rahvatraditsioon on vägagi napp. Rahvatraditsioonis on säilinud üksikuid lugusid puude

istutamisest mõisapiiride tähistamiseks, millest üks puudutab kolme mõisa piiri kokku puutekohta: „...Rannu kooli lähedal Pärnamäel asuva kolme iidse pärna kolmik on istutatud vanasti Rannu-Konguta ja Valguta mõisaomanike poolt mõisate piiride kokkuleppimise puhul, kusjuures Rannu ja Konguta härrad üksteisele kätt andes piirides kokkuleppinud, kuna Valguta oma ei ole teistele kättandmisega kokkulepet saavutanud. Sellest tulenenudki nende 3 istutatud pärna juures see looduse ime, kus Rannu ja Konguta härrade istutatud pärnapaar on umbes mehe rinna kõrguselt okste kaudu imestusväärset kokku kasvanud, kuna kolmas pärn seisab pärnade grupis eraldi...“¹⁰⁷

Piiripuude kohta on rahvatraditsioonis teated väga napid. Piiripuuga võis olla tege mist järgmise Türi kihelkonnast pärit teate puhul: „Mänd Väitse (Väätsa) kõla juures, kuhu mõekadega Rootsi sõja ajal ristid peale tehtud.“¹⁰⁸

Tunduvalt rohkem lugusid pärineb rahvasuust piirikivide kohta. Nii näiteks on kutsutud Erra valla metsa nelja mõisa – Püssi, Pada, Erra, Kalsi – piirikivi järgi Neljaristi metsaks.¹⁰⁹ Tavaliselt ei ole siiski jutustajad võõrkeelsete kirjadega kive piiridega seostanud ja on suhtunud nendesse suure arusaamatusega. Nii näiteks on Võrumaal Kivijärve külas järve kaldal rabas olnud suur kivi, millel on aastaarvud ja muud märgid peal.¹¹⁰ Kirbu karjamõisa põllul olnud vanasti aukudega ja joontega kivi. See lõhutud ja viidud Karula mõisa ehitusse.¹¹¹ Selliste nn. kirjadega kivide alt on mõnikord varandust otsitud, kuid ohvrikivideks ei ole neid peetud, sest nende ornamentide seas on olnud ka riste. Siiski on rahvatraditsioonis mainitud palju piirikivide ja

¹⁰¹ KV 124, lk. 176–177, 270–271, 375–376.

¹⁰² KV 124, lk. 349.

¹⁰³ KV 124, lk. 154–155.

¹⁰⁴ KV 124, lk. 77.

¹⁰⁵ KV 124, lk. 19.

¹⁰⁶ KV 124, lk. 219–220, 449–450, 490.

¹⁰⁷ RKM I/, 451 (1) < Kolga-Jaani A. K. Melso (1964).

¹⁰⁸ EÜS VIII 637 (179) < Türi

¹⁰⁹ ERA, f. II 217, s. 235/236 (89) < Rakvere, Lügänuše, Püssi v. Ev. Tärve (1939).

¹¹⁰ ERA, f. II 244, s. 654 (6) < Põlva, Peri v. Partsi algk. 1939.

¹¹¹ E I, 46 (333) < Karula M. J. Eisen.

piirikupitsatega seotud keelde: kes neid edasi tõstab, ei leia pärast surma rahu ja ükski asi ei edene sel, kes künnab üles piiripeenra.

Piiriga seotud lugude vähesuse põhjus peitub ilmselt selles, et mõisapiiridel ei olnud talurahva igapäevases elus olulist tähtsust, mistõttu neid puudutava informatsiooni edasikandumine ei ole olnud nii oluline. Piiril oli igapäevaelus eri ühiskonnakihtidele ilmselt erinev tähendus ja sellest tulenesid ka sotsiaalsed vahed piiri mõistmises. Mõisapiir oli oluline sotsiaalselt kõrgemal seisva ühiskonnakihi jaoks, sest see oli otseselt seotud nende poliitiliste ja majanduslike huvidega. Talupoegade argipäevases polnud piiril nähtavasti kuigi suurt tähendust, sest see ei takistanud ega mõjutanud tavaliselt kuigivõrd nende toiminguid. Põlluharimisega tegelenud talurahva igapäevane elu toimus kolmes ringis, neist esimesse kuulusid hooned koos õuega, teise eravalduses olnud põllud ning kolmandasse heina- ja karjamaa, mis oli küla ühiseks omandiks. Talurahva igapäevaelus oli kõige tähtsam ikkagi see, mis toimus sisesfäärides, seevastu välissfääril oli talupoja igapäevaelus kõige vähem tähtsust. Mõisate piirid jäid sellest väljapoole, kulgedes sageli läbi metsade. Mets kuulus talurahva elukeskkonna välisringi, mis oli inimesele võõram ja teinekord ähvardavgi.¹¹²

Paikade ning loodusobjektidega seonduval pärimusel aitavad koos püsida need samad paigad ning objektid oma olemasoluga. Eesti rahvaluulekogud on kogutud rohkem kui saja aasta jooksul ja sisaldavad võrdlemisi palju pärimust, kuid siiski kujutab see materjal mineviku peegeldajana endast vaid mõrast peeglit.¹¹³ Arvesse tuleb võtta ka seda, et Eestis pandi rahvatraditsioone kirja alles

19. sajandi teisest poolest alates ning kuna selleks ajaks ei olnud paljudel piiritähistel (puud, augud, ristid jne.) piiri tähisena juba üle saja viiekümne aasta enam olulist tähtsust, siis on see kõrvale jäänud ka rahvatraditsioonis. Rahva mälus säilib hästi traditsioonis sel juhul, kui nähtus ise on mälule toeks ning aitab rahvatraditsiooni alal hoida. Miljöö kui jutu tausta tundmine hoiab pärimust, sest pärimuses säilib vaid arusaadav ja teadaolev, muu aga kaob.¹¹⁴ Just piiripuude puhul kadus varakult miljöö ja ilmselt ei ole jätkunud ka vaimset pinnast nendega seotud traditsiooni alalhoidmiseks.

Eesti rahvatraditsioonis on küll palju lugusid ristiga tähistatud puudest, kuid need ei ole hoopiski seotud piiripuudega. Ühelt poolt on see seotud puude kultusega, mis on väga vana ja laialt levinud nähtus ning eriti iseloomulik germaani ja balti, samuti soomeugri rahvastele.¹¹⁵ Eestis väärib siiski erilist märkimist komme matusetekonnal puusse rist lõigata.¹¹⁶ Ristipuud ongi tänaseni mälus säilinud seoses tõrjemaagiaga, mil kadunu mälestuseks tehti rist talu või küla piiril paikenud puule. Selline ristipuudega seotud rahvatraditsioon oli tugevalt säilinud mitmetes piirkondades, aga eriti Lõuna-Eestis.¹¹⁷ Ristipuule risti lõikamise rituaal märgib teadlikult või alateadlikult sümboolset piiri, millest üleviiduna on surnud kogukonna liige lõplikult elavate hulgast välja arvatud.¹¹⁸ Sellistesse ristipuudesse on suhtunud kui pühapuudesse ja nende kohta käivad lood on suuresti sarnased lugudega, mis käivad hiiepuude kohta. Folkloristide andmetel pärinevad varasemad teated ristipuude või nende analoogide kohta Eestimaal 17. sajandist, kuid süsteemsed kirjeldused eestlaste ristipuude traditsiooni

¹¹² M. Hiiemäe. Poollooduslike kooslustega seonduvast rahvapärimustes. – Pärändkooslused. Õpik-käsiraamat. Tartu, 2004, lk. 70; A. Moor. Hingepuu. Tartu, 1988, lk. 30.

¹¹³ M. Hiiemäe. Poollooduslike kooslustega seonduvast rahvapärimustes, lk. 71–72.

¹¹⁴ T. Jaago. Suulise traditsiooni eripära vaimses kultuuris. – Pro ethnologia 3. Tartu, 1995, lk. 114.

¹¹⁵ A. Viies. Puud ja inimesed. Tallinn, 1975, lk. 46.

¹¹⁶ M. Hiiemäe. Sõnajalg jaaniõöl. Tartu, 2007, lk. 372.

¹¹⁷ Vt. M. Torp-Kõivupuu. Surmakultuuri muutumine ajas: ajaloolise Võrumaa matusekombestiku näitel. Tallinn, 2003.

¹¹⁸ M. Torp-Kõivupuu. Ristipuud Lõuna-Eesti maastikul ja rahvapärimuses. – Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse. Tartu, 2008, lk. 292.

kohta on suhteliselt hilised, pärinedes alles 19. sajandi teisest poolest.¹¹⁹

Valduste piire tähistanud piiripuude ja tõrjemaagiaga seotud ristipuude puhul on ilmselt tegemist kahe paralleelse traditsiooniga, mida ühendab sama sümbol.

Piiripuudele lisaks võib 17. sajandist pärit kaartidelt leida ka ristipuid. Ristipuu võib olla märgitud 1680. aastast pärit Märjamaa kihelkonna Vaimõisa kaardil, kus on mainitud ristiga määndi, mis ei olnud piiritähis.¹²⁰ Nõo kihelkonnas läks Meeri ja Tähtvere piir läbi ristiga kaskede rühmast. Ka nende puhul võis olla tegemist ristipuudega, sest kuna sel kohal on piir täiesti sirge, puudus vajadus piiri kulu tähistamiseks.¹²¹ Seega võib siin näha ka seost asustusüksuste piiride ja pühapaikade vahel.¹²²

Piiripuude ja ka surnu mälestuspuude puhul on ühine see, et mõlemal juhul tähistas ristiga puu teatud piiri ületamist, esimesel juhul maise maailma valduse piiri, teisel juhul aga elu ja surma vahelise piiri ületamist. Siiski tekib küsimus, kui vana ikkagi on tõrjemaagiaga seotud ristipuude traditsioon ja kas on võimalik, et selle kujunemisel on olnud eeskujuks või aidanud sellele kaasa piiripuude tähistamine ristiga. 17. sajand oli piiripuude osas murranguline, sest just siis algas puude kõrvaletõrjumine piiritähise rollist, mida nad olid Eesti alal täitnud juba mitmesaja aasta jooksul. Kerkib küsimus, kui tõenäoline on, et kui ristipuud ei sobinud enam piiri tähistamiseks, siis sai see traditsioon eeskujuks uuele traditsioonile hoopis teises eluvaldkonnas. Eristab ju ristipuid eestlaste muistsetest hiite ja muude pühapaikadega seotud traditsioonidest asjaolu, et neid oli lubatud vigastada ristide lõikamisega.¹²³ Käesoleva artikli raames ei ole siiski võimalik nendele küsimustele vastust anda ning on lähtutud seisukohast, et tegemist oli kahe paralleelselt esinenud nähtusega.

Kokkuvõte

Eesti alal on varasemate piiride kujunemisel olnud kõige tähtsamaks teguriks loodus, mis on piiranud inimtegevuse ala sügavate metsade, ulatuslike soode ja veekogudega. Seoses 13. sajandil kujunenud uute võimu- ja omandisuhetega ja asustuse tiheduse kasvuga algas senise tsooni- või vööndipiiri järk-järguline asendamine lineaarse piiriga. Maade läänistamisel hakati piire üha täpsemalt ja ühemõttelisemalt kindlaks määrama, millega senised nn. orgaanilised piirid hakkasid asenduma kunstlike piiridega, millel oli juba selgelt eraldav ja kaitsev funktsioon ja millega kaasnes ka kunstlike piiritähiste kasutuselevõtt. Ristimärgiga tähistatud kivid ja puud olid need kaks piirimärki, mis võimaldasid kõige kergemini maha märkida sellist piiri, mis ei sõltunud vaid loodustingimustest, vaid inimese tahtest. Kultuurmaastike osi (teed, sillad, paganlikud kultusekohad) kasutati piiri märkimisel, sest neil oli oluline osa nii kohalikus sotsiaalmajanduslikus kui ka kultuurielus ning need soodustasid piiride kinnitumist kohalike elanike mälus. Vaatamata kunstlike piiritähiste tähtsuse kasvamisele kasutati jätkuvalt piiri tähistamisel nii looduslike tähiseid kui ka kultuurmaastiku elemente, mis tingis selle, et lineaarsed piiri osad vaheldusid mitte nii täpselt märgistatud piiri osadega.

Kuni 17. sajandi lõpuni oli kasutusel suur hulk erilaadseid piiritähiseid alates loodus- ja kultuurmaastiku elementidest kuni spetsiaalselt piiri tähistamiseks kaevatud aukude, kivihunnikute, kraavide ja märgistatud kivide ning puudeni. Puude kasutamine piiritähisena oli loomulik, sest need olid juba ammusest aegadest omandanud nii maastikus kui ka inimeste mälus orientiiri staatuse. Suured puud on olnud olulised maamärgid,

¹¹⁹ M. Torp-Kõivupuu. Ristipuud Lõuna-Eesti maastikul ja rahvapärimeses, lk. 293.

¹²⁰ EAA, f. 1, n. 2, s. C-IV-247.

¹²¹ EAA, f. 308, n. 6, s. 118.

¹²² Vt. V. Anttonen. „Püha” mõiste rahvausundi uurimises. – Akadeemia 1992, nr. 12, lk. 2514–2535; H. Valk. Looduslikud pühapaigad ja muistised: arheoloogia vaatenurk. – Looduslikud pühapaigad. Väärtused ja kaitse. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 36. Tartu, 2009, lk. 152, 161.

¹²³ M. Torp-Kõivupuu. Surnakultuuri muutumine ajas, lk. 92.

mis kergendasid maamõõtjate tööd ja võimaldasid piiripunkte maha märkida suuremat vaeva nägemata. Kui puude kasutamine piiritähisena oli tavaline lineaarse piiri väljakujunemise perioodil, siis mida täpsemaks ja olulisemaks mõisate lineaarsed piirid muutusid, seda vähem vastasid puud sellise piiri tähistamise vajadustele. Rootsi võimud hakkasid 17. sajandi lõpul valduste piiride tähistamist korrastama. Piiritähisena sai kasutada vaid piirikive ja kupitsaid ning puude kasutamist piiri tähistamiseks soovitati vältida, sest puud kasvavad ja muudavad aja jooksul oma kuju. Rahvaluulekogudes on puude kui piiritähiste kohta vähe teateid, sest puude kasutamine piiritähisena hakkas hääbuma juba 17. sajandil.

Endise vööndi- ehk tsoonipiiri asendamine lineaarse piiriga võttis Eesti alal sajandeid. Täpne lineaarne piir muutus valitsevaks alles 17. sajandi lõpust alates ning soode ja metsade alal õieti alles 18. ja 19. sajandil. Piiriruum muutus piiriliiniks, mistõttu seni tavalised looduslikud piiritähised jäeti kõrvale ja piiri tähistamiseks kasutati vaid ristiga märgitud piirikive ja piirikupitsaid. Piiride ja piiritähiste areng on seotud üldisema demograafilise, majandusliku ja sotsiaalse arenguga, kusjuures piiride märkimise normeerimine näitab ka omandisuhete korrastumist ja võimu kindlustumist.

Artikkel on valminud SF 0180006s11 raames.

Ülle Tarkiainen

(1957)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna 1981, ajalookandidaat 1987, filosoofiadoktor ajaloo alal 2000. Töötab Tartu Ülikooli Ajaloo ja arheoloogia instituudis vanemteadurina, uurib Eesti asustust ja agraarjalugu 17.–19. sajandil.